

Історія фольклористики

УДК 393. 9 (=161. 2)

Олеся ШУТАК

**ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОХОРОННИХ
ГОЛОСІНЬ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ІЛАРІОНА СВЕНЦІЦЬКОГО**

Одним із об'єктів фольклористичних студій Іларіона Свенціцького стали похоронні плачі. Пропонована стаття вказує на вагомість внеску дослідника у вивчення цього художнього жанру української народної словесності, що полягає в детальному аналізі творів та масштабних публікаціях текстів похоронної поезії.

Ключові слова: похоронні плачі, фольклорний жанр, мотив, ритуальна поезія, теорія «самозародження сюжетів».

Свою фольклористичну діяльність І.Свенціцький (1876–1956) розпочав студіюванням похоронних голосінь. Плачі стали об'єктом його статті «Похоронні голосіння та церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності)» (1910) та передмови до 31–32 томів «Етнографічного збірника» (1912).

У 1912 році виходить перше в Галичині масштабне видання голосінь та похоронного обряду, здійснене завдяки В.Гнатюкові та І. Свенціцькому. Учений секретар НТШ у слові «Від редакції» писав: «До корпусу пісень поставлено втягнути також похоронні голосіння, що хоч своєю формою переважно відбігли далеко від звичайної пісні, але всім іншим належить цілковито до неї. З огляду ж, що голосіння в'яжуться стисло з похоронним обрядом і видані окремо були б не раз навіть неясні, постановлено дати при голосіннях також описи обрядів, лише перші вибрати до одної частини, а другі – до другої. Редакцію голосінь взяв на себе др. Іл. Свенціцький, а обрядів підписаний»¹.

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 3.

І. Свенціцький уперше в українській фольклористиці зібрав і видав великий пласт похоронних плачів, частина яких досі була розкидана по багатьох збірниках усної словесності. Значення цього видання годі переоцінити. З середини XIX ст. починається публікація голосінь, історію якої докладно подає В. Петров у розвідці «Український фольклор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклю»¹. Великою заслугою фольклориста було скрупульозне вивчення кожного голосіння, вилучення плачів з поодиноких збірок та комплексне їх видання у «Етнографічному збірнику». І.Свенціцький, чітко окреслюючи завдання збірника, зазначав: «Перекладів і перерібок голосінь як у «Roxolani» Кльоно-віча, або у Терещенка – Быть русскаго народа, III, ст.90, та літературного на смерть Шевченка (гл. Основа, 1861) не втягаємо сюди, як також не придаємо особливої ваги дрібним записам К. Wójcickiego – Zarysy domowe, III, Ruś Podlaska, Warsz. 1842 ст. 335. та в Zbiroze wiadomości do antropologii krajowej XII, Kraków 1888 ст. 227, бо вони звісні з інших місць»². 139 похоронних плачів збірника раніше не друкувалися, тому на с. 20–22 переднього слова до українських народних плачів фольклорист з вдячністю перераховує кожного респондента, який надіслав записи голосінь, а також подає список видань, з яких здійснював передрук текстів. Хоча у наш час збирання похоронної поезії не припиняється (Г.Дем'ян, В. та Г. Соколи), але повнішого та ґрунтовнішого видання голосінь, ніж те, яке зробив І.Свенціцький на початку XX ст., ми не маємо.

Предмет дослідження І.Свенціцький обрав не випадково. Своїми духовними батьками і вчителями фольклорист вважав О. Потебню й О. Веселовського. Саме О. Потебня у розвідці «Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания» (1877)

¹ «У А.Терещенка («Быть русского народа», ч. III, 1848) було опубліковано голосіння матері по померлій дочці в перекладі на російську мову (стор. 90–91) та жартівливі голосіння українською мовою, наведені в примітці на с. 103. В 1845 році в збірнику А. Метлинського «Народные южнорусские песни» були вміщені три голосіння (стор. 292–293). Кілька голосінь з'явилося на IV-му томі «Трудов этн. стат. экспедиции» П. П.Чубинського (1877 р.) стор. 700–705. В 1884 р. С. Брайлівський опублікував записи голосінь в «Русском Филологическом Вестнике» (кн. XII, стор. 179–184). Записи трьох голосінь з с. Молодецького на Уманщині були подані в 1888 р. Хр. Яшуржинським («Малорусские причитания над умершими» Киев. Стар., т. XXX, стор. 11–16). Велику збірку, що складається з 84 голосінь, вмістив в 1897 році В. П. Милорадович в X томі «Сборника Харьковского Историко-Филологического общества»: «Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записаные в 1888–1895 г.» (стор. 177–223). Наступного року вийшла чимала збірка голосінь, упорядкована А. Н. Малинкою: «Малорусские обряды, поверия и заплачки при похоронах» (Етн. Общ., 1898. III, стор. 96–107). Кілька голосінь наведено в ч. III «Гуцульщина» В.Шухевича (Матер. до укр. етнолог., 1902, т. V, стор. 250–252.)» [112, с.120–121]

² Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 22.

поклав початок науковому вивченню плачів, а його твердження, що практичне значення звернення до померлих і голосіння полягало в тому, щоб дати вихід душевному хвилюванню, лягло в основу трактування І. Свенціцьким генези українських народних творів цього жанру. Однак для О. Потебні плач – це кликання, звернене до померлого, запрошення, щоб небіжчик прийшов, є головним, початковим у голосінні, тобто похоронний плач насамперед виконує світоглядну функцію і залежить від обряду. «З цього погляду, – продовжує Потебня, – значення плача як полегшення душі – тільки другорядне, а в своїй виключності тільки пізніше; головне полягає у тому, щоб «воскликать» померлого, «звать» його, «будить», «просить його повернутись»¹. Це правильне та тонке спостереження О. Потебні, за В. Петровим, не знайшло, однак, відгуку у наступних дослідників.

Продовжують історію дослідження похоронних голосінь студії С. Брайловського, який у статті «Малорусская похоронная причетъ и мифическое ее значение» (1885) виявив себе прихильником солярної теорії. В. Петров у вищезгаданій розвідці дає характеристику праці міфолога: «Картина, яку намалював Брайловський, повторюючи погляди мітологічної школи (країна мертвих, це, мовляв, небо, небесна сфера, світла, тепла, сонця, вітру), цілком довільна й фантастична. Насправді голосіння дають негативне визначення місця, де перебувають померлі: це зовсім не область світла, сонця і вітру, а навпаки, місце, куди і вітер не віє, і сонце не гріє, це яма в землі, домовина, як це відзначає і сам Брайловський (...). Отже, в домовині, в ямі, а зовсім не в небі»².

Голосіння були об'єктом студій і О. Веселовського, який у праці «Три розділи з історичної поетики» намагався простежити еволюцію плачу від обряду до поезії. За О.Веселовським, похоронна обрядовість має хорове начало, а далі її розвиток здійснюється за такою схемою: «заплачка про видатного діяча перетворювалася на історичну «быль», ставала баладною піснею і переходила у «предание»; до них долучалися пісні, навіяні казковими подіями народного життя, перемогами і поразками, пісні міфічного змісту. Все це співалося хором, іноді навіть танцювалося»³. О.Веселовського, на нашу думку, більше цікавила не генеза плачів, а пізніша

¹ Петров В. Український фольклор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу // Берегиня. – Ч. 3–4. – 1997. – С. 126.

² Там само. С. – 122–123.

³ Веселовский А. Три главы из исторической поэтики // Веселовский А. Историческая поэтика. – М., 1989. – С. 187.

трансформація похоронного голосіння від обряду до інших жанрів усної словесності. Надавши для плачів психологізму домінуючого значення, російський учений упустив важливий аспект – канонічність, «закам'янілість» форми голосіння, яка мала відповідник у похоронному обряді. І. Свенціцький переріс свого учителя. У праці «Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія» у генезі плачів дослідник важливу роль відводив не лише емоційному стану оплакувальника, а й світогляду, закладеному в обрядовій дії.

Оригінальним українським дослідником голосінь, теоретичними надбаннями якого послуговувався І. Свенціцький, слід вважати В. Данилова. Його перу належать: «Взаимовлияние украинских погребальных причитаний и бытовых песен» (1905), «Древнейшие малорусские причитания» (1904), «Носители похоронных причитаний в Малороссии» (1905), «Одна глава об украинских похоронных причитаниях» (1905), «Символика птиц и растений в украинских похоронных причитаниях» (1906), «Обращение к читателям о собирании украинских похоронных причитаний» (1907), «Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях» (1907), «Из народной жизни в Малороссии. Анекдоты о плакальщицах» (1910). Як і його попередники, В. Данилов розглядає голосіння як продукт чистого суб'єктивізму. Сучасна дослідниця плачів І. Коваль-Фучило відзначала, що фольклорист «інтерпретував цей вид народної творчості як неусвідомлено-художню форму мислення, пов'язану з певним психологічним станом голосильниці»¹. А на думку В. Петрова, наукова концепція В. Данилова «крок назад супроти Потебні. Уже для Потебні було ясно, що «значення плача, як полегшення душі, тільки другорядне і пізніше»². Як і О. Веселовський, В. Данилов проігнорував генезу голосінь, звернувши свою увагу на студіювання художньої форми, поетичних засобів та стилю похоронних плачів. Окремі його статті присвячені символіці птахів та рослин у голосіннях, темі смерті-весілля. На цьому історія дослідження плачів в українській фольклористиці до виходу праць І. Свенціцького завершується. Зазначимо, що в українській науці про усну словесність утвердилася суб'єктивно-індивідуалістична концепція у вивченні генези голосінь, де детермінація у виникненні цього жанру відводилася психологічному

¹ Коваль-Фучило І. Українські похоронні голосіння: Генеза і поетика: Автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. філолог. наук. – Львів, 2000. – С. 5.

² Петров В. Український фольклор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу // Берегиня. – Ч. 3-4. – 1997. – С. 126.

стану голосільниці. І. Свенціцький у своїх розвідках зробив значний крок уперед, довівши, що голосіння – це невід’ємний складник обряду.

Зрештою, вчений увійшов би в історію української фольклористики, якби навіть не написав жодної студії про похоронні плачі, а лише здійснив масштабне видання голосінь у двох томах «Етнографічного збірника». «Передмова» до публікації цих плачів – це не тільки переднє слово автора, який видає тексти похоронного обряду, а й дослідження вченого, який студіював виникнення та функціонування цього жанру усної словесності.

До виходу збірника плачів І. Свенціцький написав студію «Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія», яка з’явилася друком 1910 р. в 93–94 томах «Записок НТШ». Вона й стала першою спробою дослідження творів похоронної обрядовості у Галичині на початку ХХ ст. Генеза похоронних голосінь, їх порівняльний аналіз, процес олітературення та трансформації фольклорного жанру – предмет цієї студії. Вражає глибоко продумана композиція і структура дослідження. Зокрема, фольклорист структурує свою працю таким чином :

1. Сліди голосіння в давніх епопеях.
2. Елементи голосіння в надгробних написах.
3. Мотиви похоронних голосінь.
4. Плачі в життях святих.
5. Плачі Богородиці.
6. Похоронний канон і духовні вірші.

Перший розділ праці І. Свенціцький присвятив з’ясуванню виникнення похоронних плачів. Як і О. Веселовський, який стверджував, що «в галузі обряду і обрядової поезії, зумовленої формами побуту, перенесення обмежуються епізодичними подробицями, стосовно яких не може виникнути сумніву про запозичення»¹, І. Свенціцький для аналізу похоронних голосінь оптимальним вважає застосування методів антропологічної школи, зокрема теорії самозародження сюжетів.

Зародження похоронної поезії він пояснює умовами людського побуту та зачисляє їх до архаїчних творів доісторичної доби. «Початків похоронного голосіння, – стверджує дослідник, – треба шукати в первісних добах розвою родинного життя. Перед появою одноцільної родини їх ледве чи можна б найти з тим ступенем

¹ Веселовский А. Три главы из исторической поэтики // Веселовский А. Историческая поэтика. – М., 1989. – С. 157.

розвитку і глибини почуття любови, який подибуємо в ближчі до нас героїчно-доісторичні часи життя культурного людства»¹. Будучи прихильником теорії самозародження голосільного сюжету, І. Свенціцький доводить, що голосіння – це продукт психологічного стану: «Безперечно, що елементи прояву сердечного почуття болю з приводу смерти чи то дитини у матери, чи то смерти близької любої людини з подружньої пари, чи родича-опікуна малолітніх дітей будуть так само давні, як початкові засновки самого родинного пожиття»². Фольклорист вважає, що саме власному горю за втраченою особою ми завдячуємо виникнення голосінь.

Еволюцію плачу, на думку фольклориста, можна простежити за допомогою опосередкованих даних. Хоча в українській літературі зразки похоронних голосінь знаходимо ще в Лаврентієвському літописі (плачі на смерть Ізяслава) та у «Слові о полку Ігоревім», а особливо у «Сказанні про Бориса і Гліба», за І. Свенціцьким, це не дає нам права стверджувати, що постання українських голосінь датується лише періодом Київської Русі. Дослідник вважає, що через давні епопеї, надгробні написи, похвальні бесіди можна довести давність цього жанру українського фольклору, етапи його розвитку. Тому в першій частині своєї розвідки автор аналізує найдавніші зразки похоронних голосінь з «Поєми про Гільгамеша», «Іліади», «Махабхарати», Біблії, «Едди» та ін.

Гідна подиву величезна ерудованість ученого: знання фольклорних творів Індії, Єгипту, Греції, Вавилону, вільна орієнтація у критичних розвідках німців, росіян, румунів та інших дослідників усної словесності, на які безпосередньо посилається І. Свенціцький у своїй розвідці. Фольклорист ділить плачі Старого світу на чоловічі та жіночі, розглядає голосіння Гільгамеша, Ахілла, Давида, а серед жіночої поезії виділяє голосіння Ізиди і Нефтіс з «Іліади» та плачі «Едди».

Використовуючи порівняльний метод аналізу найдавніших літературних пам'яток, учений робить висновок: «В епопеях-поємах, асиро-вавилонській про Гільгамеша, індійській Магабхараті (XI, книга жінок), єгипетській про Ізиду та Озіріса, греко-італійській про Деметру і Перзефону, грецькій Іліяді і жидівських про Макавеїв та в Псалмах – знаходимо місця з виразними ціхами сучасного голосіння над любим покійником (...). Подрібний розбір

¹ Свенціцький І. Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності) // Записки НТШ. – 1910. – Т. 93. – С. 32.

² Там само.

сеї групи в порівнянню з іншими значно молодшими плачами європейських поем (напр. Карла Вел. по Роляндії або по Гаконії) та з нижнішими народними голосіннями переконує нас, що вони становлять одну велику нерозривну цілість»¹.

Усі стародавні плачі дослідник класифікує на первісні та пізніші, середньовічні, які дуже подібні, але мають певні відмінні елементи. До пізніших голосінь зачисляє французькі, італійські та руські плачі, які «дуже близькі до первісних: асиро-вавилонського, староріндійського і європейських; різнять ся від них хиба розтяглою і бомбастичною формою та виразним національним походженням»². Як приклад, учений аналізує плач бояр з приводу смерті Володимира Васильовича з Іпатіївського літопису. У голосінні домінує мотив бажання «ліпших мужів» померти разом зі своїм повелителем, який, «як дід Роман – виборов велику свободу й увільнив (scil. землю-країну) від всяких обид. Ти вступив у його сліди і став йому подібним»³. Окрім національного забарвлення, різниця середньовічних та первісних плачів полягає у зміні світогляду. У пізніших голосіннях присутній християнський елемент, який трансформався у плачах в образи вічного життя після смерті як нагороди за праведне життя на землі.

Здійснивши поділ стародавніх голосінь на чоловічі й жіночі, І. Свенціцький вказує на основну їх відмінність: жіночі плачі відзначаються глибиною особистого почуття, у той час як чоловічим голосінням притаманний опис смерті заради батьківщини.

Отже, І. Свенціцький робить висновок, що основою давніх літературних плачів було народне голосіння. Доказом схожості таких похоронних плачів є подібність їх мотивів, образів та поетичних тропів, хоча «сі твори поетичного людського духа повставали на різних місцях і в ріжні часи, незалежно один від одного»⁴.

Елементи народного голосіння знаходить дослідник і в надгробних написах, яким присвятив наступний розділ праці «Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія». Як і в давніх літературних плачах, у епітафіях І. Свенціцький знаходить мотиви, котрі присутні у народних голосіннях, – «се туга по утраченій особі та її красою, милою і солодкою дружбою, або жаль до судьби за передчасну

¹ Свенціцький І. Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності). – С. 33.

² Там само. – С. 40.

³ Там само. – С. 41.

⁴ Там само. – С. 33.

смерть дорогої особи, якою не встигли нарадувати ся, призив мерця до повороту, який часом виливається в розпучливе заклинане осиротілої любки, що не може перемочи сердечного болю по любому молодцеві»¹. Еволюція епітафій нагадує вченому розвиток середньовічних голосінь, коли відбувається зміна світоглядів: старі поняття витісняє новий зміст. Автор подає приклад такої заміни, де «поняття «героя» – опікуна роду наповняється новим змістом ясного ангела, що молить ся за живих, пробуване в Елізейських полях стає вічним житем в раю»². І.Свенціцький з жалем констатує, що пізніші християнські надгробні написи біднішають як формою, так і різноманітністю змісту. У них переважають уривки зі Святого Письма чи похоронного канону, поступово вони стають дидактичними та лаконічними.

Найцікавішою частиною розвідки є розділ про мотиви похоронних голосінь. Їх усіх, на думку дослідника, можна звести до певної схеми: за послідовністю викладу фактів у них. І. Свенціцький подає таблицю мотивів похоронних плачів, яких нараховує 27. Кожний мотив вчений супроводжує бібліографічними вказівками та нумерацією вибраних для унаочнення текстів.

Подібні класифікації за мотивами пізніше запропонували М. Грушевський та Ф. Колесса. М. Грушевський виділяє 16 головних мотивів похоронних голосінь, а у Ф. Колесси їх 10. Кожна класифікація має право на існування, бо з різних сторін доповнює тематичну картину похоронних плачів. Все ж основою для них була таблиця мотивів І. Свенціцького. Їх кількість є доказом великої скрупульозності вченого, його невтомної праці на фольклористичній ниві. Дослідник виділяє такі мотиви українських голосінь:

1. Пощо вмер, коли тобі добре було жити, всього мав подостатком.
2. Пощо осиротив жінку, дітей – де голову склоняють, що з хозяйством піchnуть, мало сил в них, чужі обижатимуть.
3. Не стало робітника-помічниці.
4. Чи ми були такі лихі для тебе, що загнівав ся? Чим прогрішив ся – завинили?
5. Краса, молодість, розум, здорове були в тебе; чи не жаль світа, рідних? Величала ся я тобою, думала одружити.
6. Простодушні (наївні) спомини з життя – що любив, чим займав ся, що говорив.

¹ Свенціцький І. Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності). – С. 42.

² Там само. – С. 43.

7. Опис невдач в життю, хвороби, передсмертної муки.
8. Розлука душі з тілом, поява смерти.
9. Вигляд по смерті.
10. Смутна-невесела твоя хата, без дверей і віконць, без сонця ясного і вітру буйного.
11. Встань, промов ще раз слово, поглянь.
12. Коли, звідки, чим прийдеш, прилетиш, вістку подаш про себе, порадиш?
13. Повійте буйні вітри – рознесіть могилу, збудіть покійника!
14. Не бувало того, щоби мерці ставали, крилець не мають, щоб прилетіти, дороги не знають, ані їх змалювати, ані купити.
15. Ліпше було б мені не родити вас, не виховувати, маленькими стратити – самій не родити ся, в землю піти, вмерти.
16. Горе матері велике.
17. Плачте всі зі мною.
18. Страх, щоб горя того не осквернили лихі люди.
19. Природа бере в нім участь. Смерть чоловіка дуже подібна до деяких явищ самої природи.
20. Мерці-рідні взяли до себе – вийдуть на стрічу, приголублять їх.
21. Покійник подасть їм вістку від живих.
22. До сонця-місяця пішов покійник; треба було цвітки в небеснім вінці; Богородиця взяла до себе дитину; Христос взяв собі невістою.
23. За гріхи Господь покарав; така вже доля чоловіка, воля Божа.
24. Молитва до Богородиці, щоб у рай прийняла сина; надія, що покійник буде спасений.
25. За живих молити ся стане; одинока розрада в молитві; нехай зі святими спочиває і нас дожидає.
26. Прости обиди, прощайте і ви, рідня-сусіди, благословлене дітям.
27. Подяка рідні-духовенству¹.

Докладнішої класифікації голосінь не маємо в українській фольклористиці. Та все ж вважаємо, що деякі мотиви можна було б об'єднати: 15, 16 і 17.

Аналізуючи похоронні плачі, І. Свенціцький визначає їх структуру. Кожний текст похоронної поезії, на думку фольклориста, можна спочатку поділити на дві частини: ліричну та епічну, за

¹ Свенціцький І. Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності). – С. 50–52.

ознаками «епічного опису хвороби, хвилі смерті (розставання душі з тілом), значіння умерлого для живих (похвала йому, особисті зносини) і хвилі похорону – та ліричного висказу власних почувань (туги і жалю із-за несповнених надій, сирітства, бажання побачитися, бажання смерті собі)»¹.

Перехідним, об'єднуючим чинником між епічною та ліричною частинами вчений називає поетичні образи – «порівняння похорону з весілем, зазивів до природи прийняти участь в горю осиротілих, або молитвенних поручень нового мерця покійним родичам (кревнякам-свооякам), елементів розговору живих з мертвими, та образів загробного життя»². Таким чином, І. Свенціцький накреслює схему структури похоронного голосіння, де епічна частина об'єднується з ліричною, що в кульмінаційній точці (пуанті) трансформується до рефлексії-саморозваги як логічного завершення плачу. Така схема голосіння нагадує дослідникові структуру ліро-епічного пісенного твору.

У наступних розділах студії вчений розглядає плачі з християнської літератури, де відзначає величезний вплив народного голосіння на плачі з житій святих та Богородиці, що були основою для створення церковно-літературних творів. «В студіях спеціалістів, – констатує вчений, – можна буде знайти хіба потрібні вказівки на походження одного-другого висказу або поетичного образу з певного народного джерела, що тільки ще раз твердить залежність плачів Богородиці як поетичних продуктів поодиноких поетів, від народної поезії. Бо тільки народне голосінне могло служити основним образцем церковним поетам в часі їх одушевлення моментом плачу Богородиці»³. Відбувається накладання світоглядних систем: язичницької та християнської. Церква розуміла, що сухі християнські канони не мали б такого успіху, як живі поетично вишукані світські голосіння. Саме цей характер людських переживань матері через втрату своєї дитини, на думку І. Свенціцького, перенесли та запозичили творці Богородичних плачів. Також дослідник проводить систематизацію плачів Богородиці та нараховує 20 їх основних мотивів.

Але не тільки народне голосіння впливало на церковно-літературне. Засвідчує вчений і зворотні явища, т. зв. голосіння-молитви за

¹ Свенціцький І. Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності). – С. 49.

² Там само. – С. 50.

³ Там само. – С. 12.

душу покійника, які є ілюстраціями християнської догми, зокрема надії на воскресіння душі та щасливе перебування її з Богом. Таким чином, І. Свенціцький доводить безперервний творчий процес: перехід народного плачу в літературу (олітературення), а згодом перенесення деяких мотивів в усну словесність (пізніші похоронні голосіння-молитви).

Визначивши генезу та функціонування похоронної поезії, у «Передмові» дослідник переходить до безпосереднього розгляду народних плачів.

Як і його попередник В. Данилов, І. Свенціцький притримується суб'єктивно-психологічної позиції у дослідженні голосінь. Фольклорист стверджує, що голосіння – це «найяскріший вираз поетичної уяви проникнутої болем душі, що довгий час жила фізично і морально в нерозривній злуці з покійником»¹. Хоча, як констатує В. Петров, це не основний чинник, який сприяв виникненню плачів. Можна простежити тенденцію І. Свенціцького до обережності у трактуванні генези голосінь. З одного боку, він вказував на зв'язок плачу з обрядом як другорядне явище, а з іншого – відстоював думку про первісний обрядовий характер похоронних голосінь. Позиція автора стає зрозумілою, коли зважити на пануючу, усталену традицію в українській фольклористиці початку ХХ ст., де виникнення плачу пояснювали суб'єктивно-індивідуалістичною концепцією. Також не міг дослідник не враховувати теоретичних вказівок свого вчителя О. Потебні, який обряду відводив домінуючу роль у генезі жанру народної словесності.

Розпочинаючи дослідження похоронної поезії, автор звертає увагу на малу вивченість теми, закликає молодих учених до збирання голосінь та висловлює побоювання стосовно можливості зникнення цього жанру усної словесності. І. Свенціцький називає чинники занепаду плачів: «Особливо, коли зважити велику конечність збирання голосінь, поки сей звичай не пропав, чи то під впливом церковного навчання, чи завдяки напорови новітньої культури, чи вкінці через природній розвій нових форм творчості на місце залишеної глибокої старовини»².

І. Свенціцький акцентує свою увагу на таких принципово важливих питаннях:

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 2.

² Там само. – С. 1.

1. Архаїчність голосінь.
2. Приналежність похоронних плачів до пласту української народнопоетичної творчості.
3. Художні засоби голосінь.
4. Жінка – творець похоронної поезії.
5. Голосіння як суворий обрядовий канон. Ознаки обрядовості.
6. Вигук як основна складова частина похоронних плачів.
7. Вплив християнства на похоронну поезію.
8. Сороміцькі жартівливі голосіння.

Архаїчність голосінь не викликає ніякого сумніву у дослідника: вони «своїм походженням сягають дійсно глибоких діб пралюдства»¹. Таке твердження фольклориста підкріплене тезами його попередньої розвідки, де за допомогою літературних пам'яток він доводить давність народної похоронної поезії. Будучи прихильником історико-порівняльного методу дослідження та теорії «самозародження сюжетів» у фольклористиці, учений зіставляє українські похоронні плачі з голосіннями інших народів і робить висновок: «(...) перед нами витвір прадавньої традиції. Коли ж так само розібрати почування оплакуючих своїх дорогих мерців, то знайдемо і логічний підклад для думки про прадавність і українських голосінь у людській психіці»².

Ознакою архаїчності похоронних плачів І.Свенціцький вважає синтаксично-граматичні пережитки, які проявляються у заміні однини множиною та заміні родів: «Множини вживають матері, звертаючись до вмерлої дитини: дитинко, чому не обізветесь, не заговорите? (2), ви мені не дорекли, донечко (17); доню, хто ж мене доглядатимуть? (19); синку, мене мете додержувати (60); нас сирітків лишили (169). Дитину величає мати часто збірним: мої діточки, мої діточки – коли ж я тебе дождусь? До дочки звертається з назвою: синку мій, донечко! (10, 17, 40)»³.

Прикметно, що саме суб'єктивно-психологічний погляд на генезу плачів та схилення до теорії самозародження сюжетів характерні для ранніх фольклористичних праць І.Свенціцького, як і для всієї європейської фольклористики початку ХХ ст.

Наступний крок дослідника – це виокремлення голосінь у самостійний жанр української словесності. Ритмічність голосінь, на думку І. Свенціцького, є доказом того, що вони належать до

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 1.

² Там само. – С. 2.

³ Там само. – С. 17.

пісенно-поетичного відділу народної словесності. «Се, – продовжує автор, – поетичний ритм, що в'яже поодинокі логічні і синтаксичні фрази таких випадкових імпровізацій у нерівномірно-ритмічну строфу. В тім згляді можна кожде голосіння без найменшого труду розбити о нерівноскладних стихах з одностайно повторювальними примітивними римами»¹. Нерівномірну ритмічність, яка відповідає протяглому речитативу, дослідник ілюструє голосіннями № 1, 4, 199 зі свого видання.

Першим, хто за допомогою ритміки виділив голосіння в окремий жанр української усної словесності, був Ф. Колесса. У своїй розвідці «Ритміка українських народних пісень» (1907) він заклав основи дослідження мелодії та ритміки українського фольклору. Детальніше на похоронних плачах Ф. Колесса зупинився у праці «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь» (1921–1922), надавши їм статусу попередників українських народних дум.

Однак І. Свенціцький виявляє нестійку позицію щодо ритміки та мелодики похоронних плачів. В. Петров звинувачує дослідника у дошукуванні в голосіннях тонічних ознак. На нашу думку, таке «дошукування» у вченого має дещо інший характер. Автор «Передмови» не був професійним фольклористом, а тим паче музикознавцем, як Ф. Колесса, тому звернення І. Свенціцького до ритміки плачів «були конечні з огляду на необхідність ствердити, що голосіня є елементарними пробами пісенної творчості і народньої мелодії»². А розподіл похоронних плачів на тонічні стопи – це швидше намагання через ритміку підтвердити свою психологічну теорію генези аналізованого жанру. Порівнюючи два уривки похоронних голосінь, учений пише: «В обох разях видимо залежність виразу чуття від відношення стало-го числа наголосів до ненаголошених складів. Наголосів у кожному стиху – чотири. Нерівність же ненаголошених складів і нерівномірність їх розкладу дає нам вражінє філі, що поступенно виростає і на якийсь час зникає, що очевидно є природним вислідом ритму зфільованого чутєм горя серця і кровообігу голосільниці»³.

Окрім ритміки, рим зовнішніх і внутрішніх, особливо епітети дають право дослідникові називати голосіння поетичними творами усної словесності. І. Свенціцький вважає, що кожному покійнику

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 5.

² Там само. – С. 5.

³ Там само. – С. 3.

відповідає певний епітет адекватно до віку, походження померлої людини, а також ставлення живих до покійника та його значення для оплакуючих. Ця класифікація лягла в основу порівняльної таблиці епітетів «як головного складника голосінь та всякої людської словесності взагалі»¹, де фольклорист розмістив голосіння, розподіливши їх за адресатним принципом, та вніс 180 епітетів за частотністю вживання. Наприклад: епітет «любий, любісінький» І. Свенціцький знаходить у 2 плачах дітям, у 5 – синові, 6 – мужови, у 2 – матері та по одному художньому засобові у голосіннях дочці, батькові, братові, бабі, внукові, дівчині².

Подана таблиця епітетів – це свідчення бажання дослідника показати художню вартість похоронних плачів як високопоетичних творів усної словесності. Але епітет виконує також і функцію генератора нової поетичної картини. Здійснивши поділ голосінь на ліричні та епічні, І. Свенціцький нарікає епітет об'єднуючою силою, чинником, який спонукає логічне продовження плачу. Прикладом такого голосіння він вважає текст № 26 з 31–32 томів «Етнографічного збірника». У ньому мати голосить за дочкою, яку називає повною трояндою «і безпосередньо з сим розвиває свою гадку: «Да як весна настане, да вийду я у садочок, да і цвіточкі цвітуть (...) і як люди очікують, як первий цвіточок розцвітеця і всі радуюця і всі веселяця (...)» Вона, очевидно, взяла в основу порівнянє: мати – садочок весняний, і друге: мати – дівчина, дитина – крашанка великодна»³. Тому І. Свенціцький робить такий висновок: «Розуміється, що се порівнянє появилсь в уяві осиротілої матери тільки пізніше самохїть, на початку ж у неї був тільки епітет пестоці – роза, цвіточок, крашанка; протиставленє і порівнянє появилсь на основі, може, й несвідомої асоціації: цвіт, весна, дитина, мати»⁴.

На відміну від інших жанрів українського фольклору (казки, ліричної пісні і т.д.), епітет у плачі непостійний, а його багатство та різноманіття в голосіннях є свідченням неповторності української похоронної поезії. Усі епітети І. Свенціцький ділить на: 1) спільні, більш загальні, які є наслідком психічного стану людини в момент смерті близької їй особи; 2) рослинні та тваринні; 3) оригінальні, які позначають відношення померлої людини до живих, або такі, які описують його життя.

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 8.

² Там само.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Там само.

Першу групу епітетів дослідник вважає найчисельнішою. Це епітети на зразок – милий, дорогий, любий, солодкий, серце, щастя, сонечко. Їхнє виникнення учений пояснює спільними умовами життя та психічним станом, тому їх «можна ужити всім усюди, без осуду з чужого боку про яке-небудь запозичене»¹. Таку ж генезу мають рослинні та тваринні епітети, які вчений відносить до найбільш поширених по всій Європі. Остання група епітетів – це, на думку І. Свенціцького, яскраве свідчення оригінальної імпровізації. До неї дослідник зараховує такі поетичні тропи: вужураний, виробляний, висушений, розвадниця та ін.

Застосування теорії самозародження сюжетів до аналізу похоронних плачів, зокрема їх поетичних тропів, дозволило вченому ствердити, «що в голосіннях маємо продукт самостійної поетичної творчості – випадкової імпровізації, що по нинішній день заховала ся в певній загальнопринятій поетичній формі. Думати ж на сій основі про неоригінальність голосінь – значить стілько, що вважати взагалі народну словесність чимось дуже проблематичного походження, без значного уділу в її витвореню самого народу»².

Спираючись на основне переконання про постання похоронної поезії з відчуття особистого горя, І. Свенціцький нарікає жінку «збірним творцем» голосінь. У розвідці «Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія» дослідник уже звертав увагу на те, що голосіння – це переважно жіночий репертуар, а в «Етнографічному збірнику» подає лише два відомі на той час чоловічі плачі, що дозволило йому віддати перевагу жінці у створенні української похоронної поезії. На перше місце у своїй збірці голосінь дослідник виносить плачі за померлою дитиною, а на друге – голосіння вдовиць «з огляду на тісну злуку почувань осироченої матери й овдовілої жінки з почуваннями й положенем сиріт. Інша причина такого порядку, – продовжує фольклорист, – в тотожності творця материнських і вдовичих голосінь, яким являється самостійна одиниця суспільності – замужна жінка»³.

Досліджуючи похоронну поезію, І. Свенціцький набагато випередив своїх сучасників, зокрема В. Данилова, який, студіюючи голосіння, вважав домінуючим чинником їх виникнення – психологічний стан суб'єкта. І. Свенціцький переконаний, що плачі носять

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 13.

² Там само. – С. 14.

³ Там само. – С. 2.

обрядовий характер. На зв'язок голосіння з обрядом, на думку дослідника, вказують такі моменти:

1. Діалогічність форми плачу;
2. Вінчання мерця з живим;
3. Запрошення померлого в гості;
4. Озвучення прохання померлого.

Основною ознакою обрядовості похоронної поезії І.Свенціцький вважає діалогічність. Це «діалогічна форма питання (мерцеві) і відповіді (від імені мерця) або зазивів до мерця, як до живого (...). В тих уривках діалога можна добачати фрагменти колишнього обряду, в яким, між іншим, зверталися до вмерлих і з подібними заклонами і зазивами, як до живого»¹. Дослідник звертає увагу на величезну схожість двох обрядів: весільного і похоронного. «На Гуцульщині, – зазначає фольклорист, – заховався звичай вінчати незвінчаного мерця з живим – судженням. Парубок говорить про се виразно в своїм голосінню: «Їй, Анничко, с котров я маю си женити. На рос. Поділля є осібний обряд вінкоплетин, як на весілю молодої, з відповідними голосіннями (...). Є й призыви зачиняти віконечка-ворітчка та не пускати небіщика з дому, що нам таки нагадує подібний весільний обряд»².

Цікавим моментом, який вказує на обрядовий характер плачів, І. Свенціцький вважає озвучення прохань померлого. Зокрема, фольклорист наводить приклад з подільського похоронного обряду, де виносять померлого на подвір'я і хтось з родини просить пробачення від його імені. «Все те, – робить висновок дослідник, – не самовільне, – се строгий обрядовий канон, в яким голосіння творили колись основну складову частину, поки умовини культурного життя не виділили їх із похорону в толерований пережиток»³.

Отже, ще одною заслугою І. Свенціцького є трактування похоронної поезії як невід'ємного складника обряду. З результатами студії погоджувався Ф. Колесса, який у праці «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів та похоронних голосінь» називає плачі залишками дуже давньої ритуальної поезії, що виникли ще в дохристиянський період та об'єднані з похоронним обрядом. За Ф.Колессою, сучасні голосіння – це невеликі частинки колишнього фольклору, «які мають двоїстий склад: у них перемішують

¹ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 7–8.

² Там само. – С. 6.

³ Там само. – С. 7.

ся уривки давних віршованих голосінь із прозовими партіями, які мають усі признаки принагідних імпровізацій, як виливи індивідуальних почувань горя по причині втрати близької дорогої людини; хоч і тут повторюєть ся часами упертий шаблон, то все-ж таки він виповнюєть ся вичислюванем індивідуальних прикмет покійника, звязаних із ним надій, обставин смерти і похорону та інших подробиць, достосованих до принагідних обставин: віку, полу й становища в родині померлого і тих, що його оплакують»¹.

Виникнення голосінь пояснює фольклорист з вигуків болю за втратою коханої людини, які періодично повторюються й утворюють логічну цілість. На думку І. Свенціцького, це такі типові «оклики»: ох, ой, і, ей, вельйо, ах ... дитинко моя, матінко моя і т. д. Ці «оклики» у сполуці з епітетами та присудковими фразами утворюють поетичний образ, який «з поміччю риму і ритму дає нам суцільну картину горя матери, уняту в ярку граматично-синтаксичну фразу»². Отже, похоронний плач має таку структуру: «оклики» + вислови, що означали відношення живих до померлих і навпаки, + самостійні поетичні картини-порівняння.

Ми вже згадували про поділ голосінь на ліричні та епічні, який здійснив дослідник у розвідці «Похоронні голосіння і церковно-релігійна поезія». А в передмові до збірника похоронної поезії вечний робить акцент на ролі епітета як природного переходу між цими частинами голосінь.

Окремий пласт похоронної поезії складають так звані жартівливі голосіння. І. Свенціцький вважає, що вони утворилися на основі обірваних фраз, які без зв'язку з текстом плачу набувають комічного характеру. Джерелом появи сороміцьких текстів І. Свенціцький називає «наївний реалізм» великого числа голосінь, наприклад: «Чоловік забаг яець, або й ковбаси, заки жінка зварила їх – він умер. Жінка починає голосити й приговорює: «Чоловіче, журу моя! Чоловіче, ти на лавці – а під печев твої яйці» (Раранча). Чоловік не вспів дошити стріху на хагі – тай вмер. Вдова приказує: «... яечка лежат, ковбаска висит, діра не зашита» (Брідщина) і т.д»³.

До жартівливих плачів І. Свенціцький зачисляє похоронну поезію на певну злобу дня, зокрема у голосінні з с. Кам'яна

¹ Колеса Ф. Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь // Записки НТШ. – 1921. – Т. 132. – С. 9.

² Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 15.

³ Там само. – С. 19.

Криниця Подільської губернії фольклорист знаходить сюжет, у якому віддзеркалена нелюбов людей до місцевого священика-росіянина. «Тому мати, – продовжує дослідник, – виразила се в голосінню по синові: «Ой сину ти мій! До чого ж ти, сину, дочекав – щоб тебе кацап ховав»¹.

Знаходимо декілька плачів, в яких висміюється нещирий жаль удовиць, які готові шукати розради з іншими чоловіками. Такі голосіння І. Свенціцький називає анекдотами та подає приклад-ілюстрацію: «В Підмонастирську коло Бродів говорять, що вдова пішла на весіле, та й забула про похорон. По дорозі стрітилося весіле з похороном, баба-плачка приказує: «Знаю, умію плакати-ридати – та не знаю, як тя звати». Вдовиця зачула се в весільнім поході і пританцьовуючи заспівала: «Федько, Федько, Федько – звався!»². Часті згадування в сороміцьких голосіннях найманих плачок, на думку дослідника, – це доказ архаїчності похоронної поезії.

Цікавою подробицею студії вченого є концентрація уваги на голосіннях, в яких наївний реалізм переходить у вульгарні вислови. Також І. Свенціцький подає приклад гуцульського плачу, де вдова без вдаваного сорому вільно голосить про статеві стосунки з померлим. Це наводить дослідника на думку про т. зв. культ фалоса у первісних народів та його аналогії у сороміцьких плачах і дає підстави «у сих сороміцьких голосіннях добачити навіть глибоку старину»³. Отже, наявність у похоронних плачах відвертих подробиць є ще одним доказом їх архаїчності.

Свою працю фольклорист завершує поданням квестіонару, тобто питальника, який стане, як надіється вчений, у пригоді багатьом збирачам усної словесності.

Студії І. Свенціцького над похоронними голосіннями – це вагомий внесок дослідника у розвиток української фольклористики. Обравши предметом свого дослідження плачі, І. Свенціцький науково обґрунтував право на окреме існування голосіння як художнього жанру української народної словесності, а публікація 300 текстів похоронної поезії в одному збірнику – це поштовх українським фольклористам до нових наукових студій над похоронними голосіннями.

Розвідки ж І. Свенціцького про похоронні голосіння були одними з перших досліджень цього жанру української усної словесності

³²⁰ Свенціцький І. Передмова // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. 31–32. – С. 19.

³²¹ Там само. – С. 19–20.

³²² Там само. – С. 20.

в Галичині. Домінуючою при їх аналізі була теорія самозародження сюжетів. Учений детально простежив генезу та розвиток похоронних плачів, довів приналежність їх до обряду й архаїчність цього жанру уснопоетичної творчості. Вперше в українській фольклористиці розглянув структуру голосіння, надавши епітету роль об'єднуючої сили частин плачу та генератора нових поетичних картин. Наслідуючи теоретичні вказівки О. Веселовського, І. Свенціцький створює таблицю епітетів похоронних голосінь, розподіляє їх за принципом вживання стосовно певної особи. Одним із перших виокремив із похоронних плачів сороміцькі голосіння, звівши їх до плачу-анекдоту, плачу-новели та ін. Особливим досягненням І. Свенціцького є видання корпусу похоронних плачів у «Етнографічному збірнику», де з-поміж іншого були поміщені 139 нових записів, а також тексти голосінь, раніше розпорощених по багатьох виданнях.

Якщо для сучасної фольклористики праця І. Свенціцького «Різдво Христове в поході віків» має радше інформативно-пізнавальну цінність, то його студії над похоронними голосіннями не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Олеся ШУТАК

ИССЛЕДОВАНИЕ УКРАИНСКИХ ПОХОРОННЫХ ПЛАЧЕЙ В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЛАРИОНА СВЕНЦИЦКОГО

Одним из объектов фольклористических студий Илариона Свенцицкого стали похоронные плачи. Данная статья показывает значительность вклада исследователя в изучение этого художественного жанра украинской народной словесности, которая состоит в детальном анализе песен и масштабных публикациях текстов похоронной поэзии.

Ключевые слова: *похоронные плачи, фольклорный жанр, мотив, ритуальная поэзия, теория «самозарождения сюжетов».*

Olesya SHUTAK

THE RESEARCH OF UKRAINIAN FUNERAL
LAMENTATIONS IN SCIENTIFIC LEGACY
OF ILARION SVJENTSITS'KIY

One of the objects of folkloristic workshops of Ilarion Svjentsits'kiy is funeral lamentations. This article points out the significance of scholar's contribution to the study of this Ukrainian folklore genre of art, which consists in detailed analysis of such works and extensive publications of the texts of funeral poetry.

Key words: funeral lamentations, folklore genre, motif, ritual poetry, «theory of self-generation of the plots».

Прадідів вулик